
מנוחה גלבוע

לקסיקון העיתונות העברית במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה

מוסד ביאליק
בשיתוף בית-הספר למדעי היהדות ע"ש חיים רוזנברג
אוניברסיטת תל-אביב

5 יולי 1878; גליון אחרון: כ"ה חשון תר"מ / 19 נובמבר 1879. הפסקה של חמישה חודשים; חידוש: ה' אייר תר"מ / 13 אפריל 1880 [בשנת 1880 יצאו 39 גליונות], גליון אחרון כשבועון: א' שבט תרמ"ג / 9 פברואר 1883. שינוי בכותרת-המשנה: מכתב עתי מגיד ליעקב כל דבר הנוגע ליהודים בפרט ובעניני מדינה ומדע בכלל.

19–20: פעמים בשבוע, 23x25 ס"מ, ס"ט פטרבורג; גליון ראשון: ד' שבט תרמ"ג / 15 בפברואר 1883.

[עם המעבר לשנה ה'21 נכללו בספירה גם שנות ההפסקה, ולכן —]
25–26 [בפועל: 21–22]: המתכונת לא השתנתה. גליון אחרון: ט' תמוז תרמ"ו / 12 יולי 1886.

26–43 [בפועל: 22–39] יומון, ס"ט פטרבורג; גליון ראשון: ד' תמוז תרמ"ו / 13 יולי 1886, גליון אחרון: ה' כסלו תרנ"ד / 14 נובמבר 1893. [סגירה לשבעה שבועות עקב מות אלכסנדר צדרבוים העורך; גליון ראשון בעריכה חדשה:] כ"ב טבת תרנ"ד / 31 דצמבר 1893: גליון אחרון: ו' שבט תרס"ד / 30 ינואר 1904. כרכים 1–26 (22): אלכסנדר צערערבוים (צדרבוים, אלכסנדר הלוי, אר"ז, 1816–1893), דאקטאר אהרן יצחק גאלדענבלום (גולדנבלום, אהרן יצחק, 1828–1913); 26 (22) — 33 (29): אלכסנדר הלוי צדרבוים; 33 (29) — 43 (39): ליאון רבינוביץ (רבינוביץ, יהודה ליב-ליאון; 1862–1938). (בפועל: יהודה ליב גורדון, יל"ג (1830–1892) השתתף בעריכה בהפסקות וכדוגות שונות של סמכות בכרכים 16–24, השנים 1880–1888).

המליץ היה השבועון העברי הראשון בתחומי רוסיה הצארית. שם כתב-העת הוא דר-משמעי: 'מליץ' הוא כל מי ששפתו צחה ומקושטת, אך 'מליץ' הוא גם מתרגם (בראשית, מב 23), מתוך וסניגור ('מליץ יושר'). המשמעות הראשונה, 'בעל שפה צחה ומקושטת', הלמה את ההשקפה ששלטה בתנועת ההשכלה מראשיתה, שכל שפה הנשמעת לחוקים קפדניים של דקדוק היא ערך תרבותי חשוב, שיש לחתור להשגתו. את ההשקפה הזאת החיל מייסד המליץ ועורכו הראשון על השפה העברית; שלא כמשכילים אחרים, הוא מעולם לא פקפק במעמדה הנצחי של השפה העברית, הן כשפת השכלה מובהקת והן כנכס לאומי ודתי, שאי אפשר בלעדיו. עם זאת, מבחינת המשמעות השנייה, הודגש

המליץ (1860–1904)

המליץ בין עם ישרון והממשלה, בין האמונה וההשכלה. הוא יהיה לפה לכל דבר הנוגע לכנסת ישראל

איין צענטראל ארגאן פיר ידישע אנגעלעגענהייטן

שבועון, פעמיים בשבוע, יומון.

י"ל: 39 כרכים שנתיים.

כרכים:

1–10: שבועון, 26x35 ס"מ, אדעסא [אודיסה]; גליון ראשון: כ"ה תשרי תרכ"א / 11 אוקטובר 1860: גליון אחרון: ט"ז טבת תרל"א / 29 דצמבר 1870 [החל משנת 1865 הכותרת מתורגמת לרוסית].
11–13: שבועון, 23x30 ס"מ, ס"ט פטרבורג; גליון ראשון: כ"ד טבת תרל"א / 5 ינואר 1871; גליון אחרון [1871: 38]: ב' חשון תרל"ב / 5 אוקטובר. הפסקה של תשעה חודשים; חידוש: י' תמוז תרל"ב / 4 יולי 1872; גליון אחרון: כ"ב אייר תרל"ג / 13 מאי 1873. שינוי בכותרת המשנה: להגיד ביעקב מכל הנעשה בעולם המדיני והמדעי בעסקי היהדות והיהודים וספרות העברית. כותרת-משנה ברוסית ובגרמנית: שבועון פוליטי וספרותי היוצא לאור בעברית.
[בשנת 1873 יצאו רק 15 גליונות. הפסקה בהופעה בין השנים 1873–1878].
14–19: שבועון, 35x33 ס"מ, ס"ט פטרבורג; גליון ראשון: ט"ז תמוז תרל"ח /

19 אקטאבער 1860

שנה ראשונה.

יום ה' ט' חשוון ה'תרכ"א

ערשיינט אין אַרעסא וואָלענטליך
 דאָנגערסטאָגס.
 פרייז: נאָנציג אַרין 0 ו' ר"ה. האַלבאַרין
 ריב ער 60 ק. - אים אינגערן: נאָנציג אַרין
 7 ר"ס ק. האַלבאַרין 4 ו' ר"ה. ביט פאַר
 טאַפּרייער פּערזענדיג. - אַנציגען צאָהר
 לען פיר יעדע ציילע דאָו ערסטע כּאָל
 א קאָפּ 1, דאָו צווייטע. דריטטע כּאָל
 א' ו' ו' 9 קאָפּ 1.

הַמְלִיץ

ווצא לאור בארעסא אהת בשבוע
 ביום ה'
 נחורו בה: לשנה ישנה רובל כסף,
 ולחצי שנה שלשה וחצי ר"כ. - וכערי
 הברינה לשנה ישנה וחצי ר"כ, ולחצי
 שנה ארבעה ר"כ עשהצאות הפאסט.
 שבר נודעה בעד כל שורה כפעם
 הראשון ששה קאפ' כסף וכפעם השני
 והשלישי כה שלשה קאפ' כסף.

בין עם יש"ר ויהממשלה, בין האמונה וההשכלה.

הוא יהיה לפה לכל דבר הנוגע לכנסת ישראל.
 איין צענטראל-אָרגאַן פֿיר יודישע אַנגעלעגענהייטען.

מאה אלכסנדר צעדערבוים, דאָקטאָר אהרן יצחק גאָלדענבלום.

שלח ארץ, ואפקח הקה יתקוני. (תהלים ט"ג, ג.) 3. וענדע דין ליכט אונד דיינע וואררהייט, ווא מענען טיך לייטען, ופואלס יי, 8.

ולהזכירו כי ימיו כצל יעבורון ולא ישובו, ועוד מעט יעווך
 הונג ויאבד כלי חקוה. או האיש אשר לא ילמוד לדעת
 קשר חברת האדם מימיו עולם ולא ישכיל על התועלת אשר
 הצמח מהכלל להפרט, להכיר חובתו כל איש פרטי להכלל,
 ולא ישקול פעולותיו בפלס הנסיון לשפוט מן העבר על
 העתיד, הוא ישנה ככלי דעת ולא ידע להזהר, ולפעמים יויק
 לחברת המדינה. כן האיש אשר לא הלך לו אלוה בכינה
 לדרוש פלאי הטבע, לא יבין אח כורא וצלם אלהים לא
 נכר על פניו, כמה נחשב הוא.
 לא כן הבוטח בד' ויודע חולדות האדם ופעולות יוצרו;
 אסון כי יפגשהו, הוא יעמוד כסלע נכון, ישא ויסבול, יעשה
 מעשהו באמונה. פת לחם יבש מניע כפיהו ימחק לפיהו, לא
 יעשוק ולא יעקב אחרתו ולא יפול למשא על הבריות, אל
 נפלאות שדי יביט והוחלתו תאמעהו, כי יחלצהו אלהו מצרה
 ועל מי מנוחות יתלהו; גם בהגיעו עד שערי מות, שבע עמל
 ועצב, גם שם יפע אשל חקוה, כי עוד מעט יחזה את האלהים,
 ויאכל פרי צדקתו ואמונתו. ומה יגדל איש צולח,
 אם אלהים כל מומותיו ויבין כל חובותיו. הוא יתענע על
 רב טובו, ישא ויחן באמונה ויועיל לנבראָתָם בצלמו, גם
 לא יחסור נפשו מיטובה, יעשה צדקה חסד וימצא עין
 שמים, יבקש חכמה ודעת כעוהו מרגוע, להנפש מעט
 מתלאות עסקיו, בשם התבונה ימתיק לחכו הענוני בשר ולא
 יהיו לו לזרא, ושבע רצון ילך לאור באור חיי נצח.
 והנה החוב האחד להבין פעולות הבורא, שוה הוא לכל
 אדם מאוזה עם ומאוזה אמונה שיהיה, ודרך אחד בזה לכל
 בר דעת: לשמוע לקח חכמי דור ודור העמלים לנלות צפוני
 הטבע ולבוא עד תכלית חקר עד מקום שיר שכלו מנעה,
 אזלי יצח להציא לאור תעלימות, אכן השנים האחרים
 יהפררו בפרטיהם לכלל אום; ולכל בעלי בריה אמונה אחת,
 כי מלבד קורות ימות עולם מיום בראו אלהים אדם על

אַרעסא.

סלויסלו פֿנוירדך!

והיה אָנכי עהיד קפן ישועה תקיפה, ונצח יראת יי היא אָנכי;
 (ישעיה ל"ג, ו.)
 ההשכלה האמתית נקנית בשלשה דרכים: באמונה
 טהורה, בדיעת קורות העתים ובמחקרי הטבע.
 הדרכים האלה גם שלשם מוצא אחד וחכלית אחת להם
 ומולכים את האדם ישר אל תעורתו הנשאה, להיוח אורח
 נאמן כארץ ובעל נפש טהורה כשוכו לחוות בנעם ד'.
 האיש אשר העמיק עצה לדעת יסודי אמונתו ויכנה כמו
 רמים מקדשו כמעמקי לבכו על שחוח הדעת; האיש אשר
 יבין מראש כי אם יהיה מאה שנה, בעוללים לא ראו אור
 יגיש כאפלה כנחיתות עולם, אם לא ישאל כרכרי הימים;
 לדעת את אשר כבר היה לעולמים ולשמוע מועצות הנסיון;
 האיש אשר ישום לב לחקור תבונה כל היקום כשמים ממעל
 ובארץ מתחת; האיש אשר אלה לו, הוא איש משביל, שלם
 בתכלית השלמות והוא הבין מטרת חיותו פה בארץ החיים.
 הדרכים האלה מיוסדים על שלשת חובות האדם בחלד:
 חובותיו לעצמו, חובותיו למינו וחובותיו
 ליוצרו. האיש אשר יעשה מעשהו בעניני אמונה כמצות
 אנשים מלומדה, והיה כעורר בערבה, כמעט חעבור עליו
 סופת, ימטו קרסליו; ואשר לא ימצא נוחם בד', הוא
 משחית נפשו. כבוא עליו שואה, או אבד בעניו; גם בימי
 טובה לא יראה טוב, לבו יטע מילדי יום; מה צעז באשרו,
 אם ינכך בעצו כשרו והאריב יושב לו בחרדי לבכו להעציבו

של נושאים אחרים. ארז הבטיח לכלול בתוך המליץ מחקר, ביקורת, מליצה ושיר, דברי הימים, תולדות גדולים ועוד. חוברות המליץ בתקופה זו מתחלקות למדורים אלה: מאמר פובליציסטי ראשי, שנכתב בדרך כלל בידי העורך (כבר מן השנה הראשונה היה לפובליציסטיקה תפקיד מרכזי בכתב-העת; ארז נחשב ליוצרו של המאמר הפובליציסטי הראשי בעיתונות העברית), מאמרים העוסקים במדע ובמיוחד במדעי הטבע, ידיעות קצרות אודות קהילות יהודיות בארצות שונות, מדור כלכלי קצר (שעסק בעיקר במצב המסחר בתבואות), סקירת ספרים חדשים (שנכתבה בתחילה בעיקר בידי א"י גולדנבלום), סיפורים ושירים (מקוריים ומתורגמים), 'בינה במקרא' (מדור לפירושי מקראות), מאמרים בחכמת ישראל.

מראשית השנה השנייה ואילך החלו נדפסים מאמרים פוליטיים במדור 'דברי הימים'. במשך הזמן התרחב המדור ונחלק לשני מדורי משנה: סקירת חדשות ופרשנות, וחלק הפרשנות כונה בשם 'הליכות עולם'. בשנה השנייה קיבל המדור המדעי שם מיוחד: 'נותן אמרי שפר'. רובו נדפס באותיות רש"י, והוא נפתח בדרך כלל בשיר; רוב השירים תורגמו מגרמנית (בעיקר שירים משל גיתה ושילר), אבל היו גם שירים מקוריים. מבין כותבי השירים המקוריים נציין את יעקב אייכנבוים, אברהם בר גוטלובר, א"מ ורבל, שלמה מנדלקרן, ואף ארז עצמו. שירו הידוע של המשורר יהודה ליב גורדון 'דרך בת עמי' נדפס במדור זה בשני המשכים (1862: 12-13), המדור פסק להופיע בסוף השנה השנייה, ואתו גם השירים, אך מאמרי מדע נדפסו במשך שנים רבות. במאמר 'דברים נכוחים למבין' (1862: 1) ארז רואה בכתב-העת 'עמוד התווך לכל עסקי הקהל'. הוא פונה אל 'חכמי ישראל' בקריאה: 'דברו ממצב הקהילות בטוב טעם ודעת; תנו עצה נכונה להרים כל מכשלה'; בדברים אלה מוזמן הכותב בעיתון להוקיע קלקלות בסדרי הקהילות ולעורר את הציבור לתקן. (ב-1863: 9) ארז קורא במפורש לדווח על פשעי קהל או יחידים, אך להיזהר ממלשינות. תפיסה אקטיבית זו של העיתונות היתה בין הגורמים החשובים שהפכו את המליץ לכתב-העת המרכזי של שנות השישים. בפובליציסטיקה נבחרו תמיד שאלות מעניינות, שהיו להן היבטים מעשיים כגון שאלות חינוך (בתי-ספר, מורים, מבנה תכנית הלימודים), קנאות דתית, עיוותים סוציאליים. כמו כן בלטה בהמליץ הגאווה הלאומית-היהודית: ארז נהג לבקר בתקיפות ובאומץ את העיתונות הרוסית, שהופיעו בה מדי פעם כתבות בעלות אופי אנטישמי.

מבין המשתתפים הבולטים בשנתיים הראשונות להופעת המליץ נציין את שלום יעקב אברמוביץ (הרבה מאוד להשתתף, במיוחד ברשימות מדעיות), אברהם גולדפדן (קורספונדנטיות ושירים), יצחק ורשבסקי, חיים צבי לרנר, חיים זליג סלונמסקי (מאמרי מדע), משה דוד מיצקון, אלעזר צבי הכהן צווייפל, ד"ר ראובן קלישר (מאמרי מדע), שלמה ליב רפפורט וקלמן שולמן.

בהמליץ הצורך בלימוד שפות זרות, ובמיוחד שפת המדינה, כפי שהשכלה חרתה על דגלה. כותרת-המשנה מדגישה את רעיון התיווך במגמה כפולה:

(א) 'בין עם ישרון והממשלה': אלכסנדר הלוי צדרבוים (ארז) ראה את עצמו כגשר בין יהודי רוסיה כולם (ולא רק בין ציבור המשכילים) לבין ממשלת הצאר. הדריכה אותו אמונה אופטימית ביכולתה של תנועת ההשכלה להביא לידי שילובם הכלכלי והתרבותי של היהודים בחיי המדינה; אמונה זו לא היתה אשליה תמימה, הרואה בציבור הנוצרי ובנציגי השלטון אך רק ליברלים שוחרי טוב.

(ב) 'בין האמונה וההשכלה': תפיסה מתונה זו, שאמונה והשכלה משלימות זו את זו בלא כל סתירה ביניהן, אופיינית היא למניפסטים משכיליים רבים.

בשנתו הראשונה היה המליץ דו-לשוני: עברי וגרמני, והגרמנית נדפסה באותיות עבריות. על החלק הגרמני הופקד אהרון-יצחק (ארנולד) גולדנבלום, והוא גם כתב את רובו. המעבר לעיתונות שבועית ברוסיה לא שינה את העובדה שהגרמנית המשיכה להיות השפה הלועזית המרכזית לגבי משכילים יהודים רבים.

מניפסט אידיאולוגי של ממש מופיע רק בגליון השלישי, במאמר 'סלו סלו פנו דרך', שבו מוצגות עמדות העורך כלפי ההשכלה ה'אמיתית': היא נקנית בשלוש דרכים: אמונה טהורה, ידיעת קורות העתים (היסטוריה), מחקרי טבע. שלושה נושאים אלה הופיעו גם ברוב כתבי-העת האחרים, וארז אכן הקצה להם מקום נרחב בעיתונו. באופן אישי החשיב ארז במיוחד את המחקר ההיסטורי. הוא ראה בהמליץ יותר מאשר במה לפרסום מחקרים ומאמרים בנושאים היסטוריים; הוא סבר, כי תיעוד של סדרי החיים בעיירות השונות, של רשימות מפנקסי קהילות, של כתובות ממצבות — הם חלק מתפקידי כתב-העת. האדם המשכיל השלם, לדעתו, הוא האדם הממלא את חובותיו לעצמו, למינו וליוצרו, ומילוי החובות הללו נעשה בעזרת התבונה, שהיא הכוח המנחה העיקרי, היא גם מקור ההנאה, ובה תלוי המוסר.

האדם השלם מצויד בידיעות מכתבי הקודש, בחכמות חיצוניות וגם בחכמת המעשה; ההשכלה האמיתית היא תוצאה של סינתזה נכונה בין תורה, חכמה ודרך ארץ כדי להכשיר את היהודים למילוי חובותיהם כהלכה, יש צורך ברפורמה חינוכית יסודית ומקיפה, שתבטא בבניית בתי מדרש לחכמה ולתורה גם יחד. נושאי החינוך והצעות לרפורמות חינוכיות נדונו באינטנסיביות בהמליץ במשך כל שנות קיומו, ומבחינה זו המליץ הוא תעודה היסטורית לחקר תולדות החינוך ומחשבת החינוך היהודי בעת החדשה. מניפסט מעשי, המשלים את המניפסט האידיאולוגי, הופיע בגליון הרביעי, ונשא את הכותרת 'מאת המוציאים לאור'. במאמר זה העורך מסביר את חשיבותם של כתבי-העת בכלל: הם מסייעים בהפצת השכלה טוב יותר מן הספרים, שכן מחירים זול ותפוצתם רבה יותר, הם מעלים נושאים חדשים ואקטואליים, והם גם עוסקים במגוון גדול

בשנת תרכ"ו/1865 פרסם קובנר את חוברתו הראשונה, חקר דבר, ובעקבותיה פורסמו בהמליץ תגובות סוערות מאת ח"צ לרנר (1865: 48), ש"י אברמוביץ (1866: 2-3, 6, 8), משה מרגליות (1866: 12-13, 15-18) ועוד. לחקר דבר היו תגובות גם בכתבי-עת אחרים ובחוברות מיוחדות שפורסמו נגד א"א קובנר. מאמרו האחרון של א"א קובנר בהמליץ היה 'שני נביאים מתנבאים בסגנון אחד' (1866: 39, 41-42), ולאחר מריבה עם ארז עבר לפרסם בהכרמל. ארז פרסם מאמרי מערכת ראשיים נגד קובנר גם שנתיים לאחר מכן (1868: 9, 16-18).

גורם מדרבן בתולדות הביקורת היה התזכיר הממשלתי של ולאדימיר ואסילביץ' פיודורוב (המומר צבי הירש גרינבוים) בכתב-העת הרוסי קיובליניאניץ (1864: 58). תזכיר ממשלתי זה כלל שאלות לביורר ציבורי מתוך כוונה לנקוט באמצעים מעשיים לתקנת היהודים, כדי 'שיהיו ראויים לקבלת זכויות אזרח'. נשאלו שאלות בתחום תיקונים בחינוך וכן שאלות הנוגעות בספרות. גליונות של קיובליניאניץ הופצו בין סופרים ומחנכים יהודיים בעלי שם, תוך בקשה לקבל מענה. הצהרה זו עשתה רושם רב. ארז יצא במאמר נלהב בהמליץ, אשר בו הודה לממשלה על האמון שגילתה כלפי האינטליגנציה היהודית, ובו גם פירט את עמדותיו (1864: 48) סופרים רבים מצאו לנכון לפרסם את תשובותיהם באמצעות העיתונות העברית. בהמליץ בלטה במיוחד תגובתו של ש"י אברמוביץ (1865: 34-37), שפורסמה לימים בחוברת עין משפט (ז'יטומיר, 1867). מאמרו של אברמוביץ כלל, בין היתר, ביקורת על כתיב-העת העבריים, במיוחד על הכרמל, אך גם על המליץ. למרות הביקורת הזאת פרסם ארז את המאמר, אך ליווה אותו בהערות שוליים רבות. (תגובתו של א"א קובנר פורסמה באחד מפרקי החוברת חקר דבר, וגם בה יש ביקורת על העיתונות.)

מקום חשוב יש בתולדות הביקורת לאברהם יעקב פפירנא. רוב מאמרי הביקורת שלו נדפסו בהכרמל; בהמליץ הוא פרסם את 'לימא דלא כר' שרגא פייוס' (1869: 8) ומאמר ביקורת על האבות והבנים מאת אברמוביץ (1869: 15-16, 19-20). החל מ-1867 החליט ארז, בהשפעת פרץ סמולנסקיץ, להוציא חוברות של הוספות להמליץ, שכללו דברים שמפאת אריכותם לא יכלו לבוא בעיתון שבועי. לשתיים מהן יש חשיבות מבחינת התפתחות הביקורת העברית: החוברת ביקורת תהיה (תרכ"ז), מאת פרץ סמולנסקיץ, המבקרת את הספר בן אבוייה ללטריס, והחוברת הדרמה בכלל והעברית בפרט (תרכ"ח), מאת א"י פפירנא, על הדרמה האלגורית אמת ואמונה לאד"ם הכהן לבנון. גם בידידש הוצאו חוברות כאלה (ראה ל'לוקחי החוברות המיוחדות' (1868: 34). בשנת 1869 הופסקה הוצאת החוברות האלה.

באותה תקופה עסק גם י"ל גורדון בכתבת ביקורת ספרות במדור 'בשורת ספרים', בין היתר: 'מעל השלחן אשר לפני ה'" על הספר אמון פדגוג לאברהם מאפו

בתחילת 1864 ביקש ארז תמיכה כספית מ'חברת מרבי השכלה' (ראה מכתב של ארז, מראשית מאי 1864, אל הברון הירץ (הוראץ) גינצבורג, בספרו של רוזנטאל), ונמצאה דרך להענקת התמיכה: בתקופה ההיא היה סגור כתב-העת הצפירה (ע"ע). חיים זליג סלונימסקי, עורך הצפירה, ביקש לחדשו בדרכים שונות. בסופו של דבר התקבלה החלטה, על דעת החברה הנוכרת, למזג את שני כתבי-העת ולהפוך את 'הצפירה' למדור מדעי עצמאי בעריכת ח"צ סלונימסקי (חז"ס), וכתב-העת המשותף הזה זכה לתמיכה כספית. הודעה על כך התפרסמה בהמליץ (1864: 41) בזה הלשון: 'החל מן השבוע הבא יחלק "המליץ" לשנים, מחציתו האחת לסיפורים קצרים ושאלות שהזמן גרמן, ומחציתו השנייה לידיעות העולם והטבע אשר נסדר יחד עם החכם סלאנימסקי'. בגליון הסמוך (42) הופיע 'הצפירה' כמדור גדול ונפרד. בגליונות שלאחר מכן המדור כבר איננו נפרד, וגודלו הולך ומצטמק. ארז, בניגוד למסוכם עם 'חברת מרבי השכלה', התערב בעריכה ופרסם הרבה חומר משל עצמו ומשל אחרים, ומבלי להתייעץ עם חז"ס. החל מ-1865, גליון 6, פסקה הופעת המדור המדעי, ועם זאת פסקה גם התמיכה הכספית של 'חברת מרבי השכלה'. תפקיד רב חשיבות מילא המליץ בתולדותיה של ביקורת הספרות. כבר בשנתו הראשונה שימש כבמה העיקרית לפולמוס שעוררה החוברת משפט שלום (1860) מאת ש"י אברמוביץ. בפולמוס זה השתתפו בין היתר ד"ר א"י גולדנבלום (1860: 7), מרדכי ויסמן חיות (מו"ח) — 'מאמר מרדכי' (1860: 29), אברהם בר גוטלובר — 'להשיב אל מרדכי' (1860: 38-39), וכן 'על מלחמה בשלום' (1861: 33, 36), ש"י אברמוביץ — 'מכתב לאב"ג' (1860: 39), אברהם אליהו הרכבי — 'דברים אחדים על דבר הביקורת' (1861: 25), וכן 'מכתב לעורכים' (1861: 36-37). אלעזר הכהן צווייפל שבוקר קשות בעניין זה על ידי ש"י אברמוביץ, הגיב בכתב-העת הכרמל ('משפט צדק', 1862: 30, 38, 43-44).

בגליון הראשון של השנה השלישית ביקש ארז מן המשוררים 'לבלי ירבו לשלוח אל הרידאקציה שירים וחרוזים כי באמת אין לשירים מקום במכתב עתי'. באותה שנה בוטל המדור 'דברי הימים', ומקום רב תפסה הפובליציסטיקה הרידקלית. בעיתון הרבו לפרסם כותבים צעירים, ובמיוחד בלטו תלמידי המחלקות הגבוהות של בתי המדרש הממלכתיים לרבנים בוויילנה ובז'יטומיר; אליהו הלוי אורשנסקי, אברהם אליהו הרכבי, יעקב בן דוד חד"ש, שלמה מנדלקרן, אברהם יעקב פפירנא. הצעירים החדירו לכתב-העת מרוחה הפוזיטיביסטית של האינטליגנציה הרוסית (ניכרת השפעתם של בילינסקי, פיטרב ודוברליובוב). בתקופה זו התחילה פעילותו של המבקר אברהם אורי קובנר. מאמרו הביקורתי הראשון בהמליץ היה 'דבר אל סופרי ישראל' (1864: 14, 16), ובעקבותיו באו 'התנצלות' (1865: 28, בעקבות מאמר בהמגיד 1865: 24), 'השקפה קטנה על מצב העברים בליטא ובפולין' (1866: ואילך).

30 אפריל 1900
I מאי 1900

שנה ראשונה.

יום ה' טו חשוון ה'תר"א

המליץ

ערישנים אין ארעסא וואָלענטליך
דאָנער־טאָגס.
פריו: נאנציאָרטיג 8 ד' ר', האַלביאָד
ריג 9 ר 80 ק. אים אינגערן נאנציאָרטיג
7 ר 80 ק. האַלביאָרטיג 4 ד' ר. מיט פאָר
כאַפּרייער פּערזענדונג... אנצייגען צאָה
לען פּיר יערע ציילע דאָו ערסטע טאָל
8 קאָס ו. דאָו צווייטע, דריטע טאָל
א ו ו 9 קאָס ו.

יוצא לאור בארעסא אחת בשבוע
כיום ה'
מחרו זה: ישנה ישנה רובל כסף.
ולחצי שנה שלשה וחצי ר"כ. וכערי
הכדינה לשנה ירבעה וחצי ר"כ. ולחצי
שנה ארבעה ר"כ עשרה וחסות הפאסט.
שבע מידעות בעד כל יורה כפעם
הראשון ישנה קאָס כסף וכפעם השני
והשלישי כח שלשה קאָס כסף.

בין עם ישראל והממשלה, בין האמונה וההשכלה.

הוא יהיה לפה לכל דבר הנוגע
לכנסת ישראל.
אין צענטראל-אָרגאַן פּיר יודישע
אנגעלעגענהייטען.

מאה אלכסנדר צערערבוים, דאָקטאָר אהרן יצחק גאָלדענבלום.

וענדע דין ליכט אונד ריינע ווארדהייט, זיא מענען
כיך לייטען, וואלם 43 ג.

№ 4.

ישלח אורן, ואכהן הקה יתנוני, ויהלים ט"ג ג.

השיבת מהענינים, מאת המוציאם לאור. - מסע "להפאר, ארן. - מודעה מאת דרכ דפה. - פקודות הממשלה. - חדשות. - מסעון.
דוכף "שווארין בירושלים רובכ"א. - ר' יונתן סוף מעשה. יעקב יחזקאל הלוי לעוויא רב מביארהען. - חולות רבנו אברהם בעל הכנהגו. יעקב
רייפמאן. החברה אברהם יעקב כרוך. - נחום איש גס וו. יונה גאלדבאן. דא שטאדט אוסטודא. לי פינדעלסכערג. כצב הכסתר. - כודעון

יקשלו באפלה; והוא יורה דרכם להביאם ישראל
אל מחוץ חפצם לחועלתם ולחועלת הכלל.
והנה אנתנו מצדנו שחדנו מכחינו ונכין
העמוד, ונשים עליו את המנורה, ונעל נרותיה
מאשר חקנו ד' ורכים מאצילי חכמינו חמכו
בידינו. ועתה עליכם חופשי משוט ונדיבי עמנו,
עליכם אנשי רוח היודעים ומבינים הועלת נגה
האמונה והדעת, עליכם המצוה להאציל חרומה:
שמן ופשתים לעשישה הואת, אלה ברחמם
רוחם הבאה כשמן בעצמות שומעיה, ואלה
מברכת ישרה החצלהה אשר ברכם ד', והיה
החסון לנערה להגיה ככלב אור, "הכוליץ".
ואנחנו נחאמין בכל כחינו לנקות את המנורה
מכל חלאה הבערות, לחת בגביעיה שמן זית
וך כתיח במכחיש האמונה, להטיב את הנרות
על פי חקי הנסיון ומשפטי עמנו, ולהעלות להבת
מאירה ומוהירה, והלכואחינו לאורה, לאור באור
התורה וההשכלה ויקוים בהם מקרא שכתוב:
וארח צדיקים באור נגה הולך באור
צדרכון חיום. (משלי ד', י"ט.)

ארעסא

כיאת המוציאם לאור.

נבנו וגמרו בומנינו כי מכתבי עתי יפיצו
רוח רעח והשכלה בקרב העם, רב יתר מספרי
חכמה לענפיהם; כי במכתבי עתי יבואו חליפות
ענינים, חדשים מקרוב יצאו מעט סופרים
משכילים בכל חכמה, מחקר, בקורת, מליצה
וישר, דברי הימים, הולדות גדולים חקרי לב,
חדושה לבקרים, הכל יפה בעתו, בסדר נכון,
נעימים לקוראיהם, ומצוים בכל עיר במחיר
מצער מכלי עמל ויגיעה; המה כשרה לחם
לנכונ הרור לקרד שכלם בכל חכמה; המה
כמגדלי אור העומדים על חף גמים להאיר
דרך הולכי אנוה לכלי ינגפו בצורי מכשול.
והיה "הכוליץ" לישראל כאחד מהם; הוא
יעמוד על שפה אי ההשכלה להיות לנס ליורדי
ים הלימודים כצי אדיר: המחקר וההכונה, ולא

'חברת מרבי השכלה', שמקום מושבה היה בפטרבורג, הבטיחה לארוז תמיכה חומרית תמורת הדפסת מדור גדול לידיעת הטבע. מדור כזה הופיע בקביעות, וצבי הכהן רבינוביץ נבחר להיות עורכו. במדור זה נהגו להשתתף, בין היתר, פרופסור דניאל חבולסון (שהתנצר) וש"י אברמוביץ. בהמליץ הפטרבורגי מצויה אינפורמציה רבה על 'חברת מרבי השכלה'. בין היתר עזרה החברה להמליץ להוציא כמה תוספות מדעיות נפרדות. בתקופה זו שימש כעורך מערכת משה הכהן פריזר. בשל בעיות הכרוכות בדפוס נסגר העיתון מספטמבר 1871 עד יולי 1872, ועם חידושו כתב ארוז מאמר, 'תחיינו ובשמך נקרא' (1872: 1), ובו הוא הדגיש, כי מגמת כתב-העת היא חתירה לקבלת שוויון זכויות — אחת ממטרות ההשכלה הראשוניות — ולא מלחמה בחרדים. בהמליץ הפטרבורגי השתתפו משה איזמן, יהודה ליב גורדון, אפרים דייןארד, אברהם אליהו הרכבי (במאמרי מחקר) מ' וינטשבסקי ('בן נץ', וגם בחתימת בן-ציון נקיומוב, פיליטוניס), משה ליב ליליינבלום (בביקורת), יהודה ליב קנטור (בחתימת 'נחום בן עוזר הציוסקי'), נחום מאיר שייקביץ (שמ"ר, סיפורים וגם קורספונדנציות), טוביה פסח שפירא, צבי הכהן שרשבסקי. בשנת 1873 יצאו לאור 15 גליונות, ולאחר מכן נפסקה הופעת המליץ וחודשה רק אחרי חמש שנים, בשנת 1878, העיתון המחודש נחלק למדורים אלה: 'הליכות עולם' — מדור פוליטי שנכתב בידי שאול פנחס רבינוביץ (שפ"ר); 'מעשים שבכל יום' (א) בקהל יהודי רוסיה; (ב) במשכנות יעקב בחו"ל — מדור שכלל קורספונדנציות וחדשות מתורגמות מעיתונים זרים, ונערך בידי ארוז, ועסק בדברי שטנה אנטישמיים שפורסמו בעיתונים זרים (ארוז עשה חוזה עם שלושה מגדולי העיתונים הרוסיים, שתרגמו מדי פעם לרוסית את הכחותיו); 'חדשות טלגרפיות' — חדשות שנתקבלו ביום חתימת הגליון; 'מאסף נדחים' — תוספת שנדפסה אחת לחודש, נערכה בידי ד"ר אברהם אליהו הרכבי, והוקדשה לענייני הספרות העתיקה, בירור כתבי-יד מספריית הגניזה בפטרבורג, וכדומה; דף כלכלי שהכיל ידיעות בענייני שטרות ובורסה. בתקופה זו מרכה לפרסם בהמליץ ש"י אברמוביץ, שקולו לא נשמע בתקופת הפולמוסים לתיקונים בדת.

בשנות השבעים התגברה הגישה הסוציאליסטית (ע"ע האמת, אסיפת חכמים). כתבי-עת כגון השחר, והקול היו בעלי גוון סוציאליסטי או שימשו כמה לכמה סופרים בולטים שנקטו גישה זו. ארוז התנגד לגישה זו, ומאמרו של מ"ל ליליינבלום, 'עזרה בצרות' (1878: 12) היה בסיס לפולמוס בין המליץ והקול. במאמר זה דיווח ליליינבלום, מתוך ידיעה שפורסמה בכתב-עת בשפה הרוסית, כי חברת כ"ח מוכנה לקנות ברוסיה חלקת אדמה גדולה מן השלטונות, כדי ליישב בה יהודים. ליליינבלום ראה בכך פתרון אפשרי לעוני, והוא הביע תקווה שכי"ח תעשה זאת מבלי להיזקק לעשירי היהודים ברוסיה. אל מאמר זה

(בפסיכודונים אבג"ל, 1868: 16), וכן ביקורת על אמת ואמונה לאד"ם הכהן (1868: 15-16; תשובת אד"ם הכהן, שם: 23).

בשנים 1868-1870 התחולל בעיתונות העברית פולמוס התיקונים בדת. המאמרים המרכזיים בפולמוס היו מאמרו של משה ליב ליליינבלום שפורסמו בהמליץ: 'ארחות התלמוד' (1868: 13, 16, 18, 21, 24-25, 27-29, בחתימת שמו הקודם — הערליכטסזאהן), והמאמר 'נוספות להמאמר ארחות התלמוד' (1869: 8-12). בשנים ההן פורסמו בהמליץ בהרחבה דעותיו הרדיקליות של פביוס מיזס בנושאי דת: 'מלחמת הדת' (1868: 40-44, 50-51; 1869: 1-7), סקירת אספת הרפורמים בקסל שבגרמניה (1869: 4) ו'הגיוני הצופה על מעשי הדור בגרמניה', שיצא בעקבות האסיפה, ופורסם בהמשכים רבים.

מצד שני מצאו מקום בהמליץ גם דעות שמרניות, מנוגדות לדעתו של ליליינבלום, למשל הרב מרדכי גימפל יפה (1869: 23), יחיאל מיכל פינס (1869: 24-25). י"ל גורדון נטל חלק בשלב מאוחר של הוויכוח. בניגוד ליליינבלום, שביקש תחילה למצוא אוזן קשבת אצל הרבנים, פנה י"ל גורדון אל ציבור המשכילים, בהכניסו נימות סאטיריות אנטי-רבניות חריפות, ראה למשל 'בזכותן של רבנים' (בחתימת דניאל באג"ר, 1870: 47), המשל הסאטירי 'ברבורים אבוסים' (1870: 40), וכן מאמרו החשוב, שביקש אף להוציא כחוכרת נפרדת, 'בינה לתועי רוח', מענה להחברים "מצדיקי הרבים" (1870: 31; סוף המאמר הושמט על ידי ארוז, ופורסם בהשחר, שנה ב', גליון 4 בשם 'השמטה'). הבמה המרכזית של מתנגדי התיקונים היה כתב-העת הלבנון (ע"ע), והמתנגדים אף הוציאו פרסומים מיוחדים נגד מ"ל ליליינבלום וי"ל גורדון (פרסומי חברת 'מצדיקי הרבים': הירח, נגה הירח, ע"ע) לפולמוס זה מצויים הדים גם בכתבי-העת המגיד והכרמל.

למכתבו של טוביה פסח (ט"ף) שפירא, המשבח את מ"ל ליליינבלום, הוסיף ארוז הערה: 'מן כאן והלאה לא נוסף לאסוף מאמרים מזכירים את המלחמות האלה, והתהלות והתשבחות מיחידים מהם לעומת המון המזלזלים' (1871: 3); בכך ביקש העורך לשים קץ לפולמוס. באותה שנה עבר ליליינבלום משבר אישי, שגרם לו להתייאש מרעיון מיוזג הדת והחיים ולהטיל ספק בענייני אמונה ובקדושת התורה, וי"ל גורדון המשיך את מאבקו באמצעות יצירותיו השיריות, בהשחר (פואימות כמו 'אשקא דריספק', 'ושמחת בחגך' ממשיות את המאמרים שפרסם בהמליץ).

בשנת 1871 עדיין הופיעו בהלבנון מאמרים חריפים נגד ארוז ועוזריו, אבל בהמליץ כבר שכך הפולמוס העיקרי. אמנם נדפסו כמה מכתבים של משכילים מערי השדה, שגינו את התארגנויות הקיצוניים 'מצדיקי הרבים' נגד המשכילים; וכן רשימות מספר במדור הפיליטוניס 'עלה נדף', רובן בעילום שם, נגד הקנאים הדתיים, אבל מאמרי פולמוס מרכזיים לא הותרו עוד לפרסום. בשנת 1871 עברה מערכת המליץ מאודיסה לפטרבורג.

ברמן, מ' ברונשטיין (מבש"ן), ישעיה ניסן הכהן גולדברג (יכנה"ז) ודוד ישעיה זילברבוש.

מאפריל 1880 ועד מאי 1883 שימש יל"ג כעוזר ראשי לארז. רוב הזמן אף כתב בעצמו את המדורים 'מחוך לארצנו', 'הליכות עולם' ו'בינה בספרים'. גם במדור 'עלה נדף' הופיעו מפרי עטו פיליטונים מן הסדרה 'צלוחית של פלייטון' וסיפורים קצרים. בדרך כלל נהג לחתום בשמות בדויים. בשנת 1881 חגגו ליל"ג חג יובל, במלאת עשרים וחמש שנים לפרסום 'אהבת דוד ומיכל' על פרשת החגיגה (1881: 43) יל"ג פרסם מאמר תגובה גדול, ובו שירו הידוע 'בנערינו ובזקנינו נלך' (שם: 44), ב-1881 (גליון 51). נתפרסם מאמר ראשון לשלום רבינוביץ (לימים שלום עליכם, אז עוד רב צעיר מטעם הממשלה). מבין המשתתפים בתקופה זו נציין את זלמן אפשטיין, ש"י הורביץ, מרדכי בן הלל הכהן, יצחק יעקב וייסברג, אלימלך וכסלר (איש-נעמי), יהודה ליב לוי (יהל"ל), מ"ל ליליינבלום, יהושע חנא רבינצקי. נזכיר גם את דוליצקי, שנהג לשלב ברשימותיו קטעים משיריו, ובכך עקף את החלטת העורכים שלא לפרסם דברי שירה.

בסוף 1882 (גליונות 41, 42) פורסמה מודעה המבשרת שהמליץ יתחיל להופיע פעמיים בשבוע. כמו כן נקבעה מתכונת חדשה לכתב-העת. הכוונה להוציא את כתב-העת פעמיים בשבוע לא היתה חדשה (ראה מודעות שער ב-1880: 37-38), אך מסיבות שונות לא יצאה אל הפועל קודם לכן. התוכנית החדשה היתה בת שני חלקים:

(א) ספרות בז'אנרים שונים: שירה מקורית ומתורגמת, 'חזיונות', סיפורים קצרים, סיפורי אהבים ('דאמאנען'), מחזות, קומדיה ודרמה.

(ב) קורות יום יום. ידיעות, פובליציסטיקה, כלכלה. בגליון 44 פרסם ארז מודעה נוספת, ובה הדגיש את עדיפות המאמרים ההיסטוריים על פני מאמרים בחכמת הטבע. המליץ החל להופיע פעמיים בשבוע בשבט תרמ"ג / פברואר 1883. כעוזר נוסף ליל"ג נבחר א"ש פרידברג, ויל"ג מונה לעורך בפועל. בוטל המדור 'קטגור וסנגור', ונפתח מדור חדש בשם 'מה יאמרו הבריות במכה"ע', שנכתב בידי א"ש פרידברג. נקבע מדור בשם 'מאמרי מדע', שבו השתתף ד"ר שלמה רובין, בשנת 1883 ניתן כשי הקובץ מגדנות (ע"ע). לאחר זמן קצר פרש יל"ג מעבודתו בהמליץ על רקע סכסוכים עם א"ש פרידברג. המחלוקת ביניהם היתה כפולה: ויכוח אידיאולוגי וחלוקת סמכויות העריכה. א"ש פרידברג היה בין הראשונים שתמכו ברעיונות 'חיבת-ציון', ויל"ג, לעומתו, גילה יחס מסויג ופסימי. יל"ג פעל להמעטת מספר המאמרים בנושא זה, משום שסבר כי יש לצאת מן הגלות הרוחנית לפני שנגאלים מבחינה טריטוריאלית, דעות שלימים דגל בהן אחד-העם. ייתכן כי זו הסיבה לנסיגות של יל"ג לחדש בהמליץ, בראשית שנות ה-80 (בעיקר ב-1882), את הפולמוס על הרבנים. הפעם השתתפו בוויכוח זה הרב חיים שאול הלוי לויטן, פרופ' צבי הרמן שפירא, ארז ואחרים. מ"ל ליליינבלום, שהיה הרוח

נלוותה הערה של העורך, המטיל ספק במהימנותה של הידיעה העיתונאית, אבל הרעיון מצא חן בעיניו, והוא נרתם במלוא הרצינות להגשמתו (ראה 'עובד אדמתו ישבע לחם', 1878: 21, 32, 25), ארז בדק את הרעיון מבחינה חוקית, ייסד ועד פעולה, בדק מקומות אפשריים לרכישה, והציע להקים חברה בשם 'יישוב יהודי רוסיה ברוסיה'. קלונימוס זאב ויסוצקי הציע לתרום מכספו למטרה זו (שם: 25), ובעיתון הופיעו מכתבים המספרים על התארגנויות לשם מימוש המטרה.

בעקבות זאת פרץ ויכוח. הדעות המתנגדות פורסמו בהקול, בעיקר על ידי ד"ר יצחק קמינר (1879: 8-9, 11-13, 'על דבר עבודת האדמה ליהודי רוסיה'), שראה בפתרון סוציאליסטי כללי את הפתרון האפשרי היחיד. למרות סגירת הקול ב-1879, המשיך מ"ל ליליינבלום להתפלמס עם 'קמינר' (ראה 'שאלת הלחם' המליץ, 1879: 42, 44), בשנת 1880 (גליון 31) הודפס בהמליץ באופן יוצא מן הכלל, שיר של יצחק קמינר המהווה מעין התפייסות בינו לבין המליץ, שהרי המדיניות המוצהרת של המליץ היתה נגד הדפסת שירים). ארז סבר, שקמינר ישתתף בהמליץ במאמרים בשאלות היהודים והיהדות, אבל מלבד פליטון מחורז לט"ו בשבט (1881: 1), קמינר לא פרסם דבר בהמליץ בתקופה ההיא.

בשנת 1878 התעורר גל של אנטישמיות, והתרחשה עלילת דם בקוטאיש. ארז פרסם את הדבר בהרחבה, וגם החל בפעילות לגיוס כספים להוצאות המשפט, לשכירת עורכי דין להפצת חומר הסברה נגד האנטישמיות. הוא סיפק אינפורמציה לכל עיתון רוסי שרצה בכך. בשנת 1879 נסגר המליץ לחמישה חודשים בפקודת השלטונות, מפני שידיעה על עלילת דם, ששלח שלמה מנדלקרן (בעילום שם), נתבררה כבדויה. בשנת 1880 נסגר המליץ שוב לחצי שנה.

מבין המשתתפים נציין את ראובן אשר ברודס (בחתמת Dr. E. Sobori). מרדכי בן הלל הכהן, יצחק יעקב וייסברג, יהודה ליב לוי (יהל"ל), א"ש פרידברג ויוסף רבינוביץ בשנת 1880 קיבלו החתומים כשי את הקובץ 'קהלת' (ע"ע). בשנת 1881 ניתן הקונטרס 'שלום מנות כשי לפורים' (אין להשיגו עתה).

בין השנים 1880-1888 השתתף י"ל גורדון (יל"ג) בעריכת המליץ בדרגות שונות של סמכות. בשנת 1880 ייסד את המדור 'בינה בספרים' כמדור של רצונות. הוא לא טיפח ביקורת נועזת, אבל היו בביקורות שלו מסממני היראליזם המודרני שהיה מקובל אז ברוסיה. יל"ג עודד צעירים ופרסם סיפורים קצרים בניגוד לארז, שהחשיב בעיקר את הצד הרעיוני-הפולמוסי של הכתבות, והרבה להעיר הערות שוליים, היתה התערבותו של יל"ג בעיקר בכל הנוגע לצורת הלשון. יל"ג הרבה בתיקוני לשון וסגנון, ולעתים קרובות כתב מחדש חומר שנשלח למערכת. מבין הצעירים שטיפח היו ראובן בריינין, יהודה ליב גמזו, מנחם מנדל דוליצקי ואברהם יעקב סלוצקי, יל"ג הרבה לפרסם מסיפורי יקותיאל

את תכונתו ולא ישטה מן הדרך אשר הלך בה בעשרים ושש שנות היותו. המאמר הדגיש את הצורך לחבב על העם את 'דתו הצרופה' ואת שפתו, הבטיח לדרן בשאלות החיים של היהודים בארצות העמים, הן כיהודים והן כתושבים בני המקום, ו'לייחד בלבבנו את האהבה לארץ מולדתנו ולארץ אבותינו, לא נכחד כי בלי חמדה קרבנו אל המלאכה הנכבדה הזאת', שהרי נותרו מעט קוראי עברית. אבל בעקבות הופעת היום ('ע"ע') ההפיכה ליומון היתה בגדר הכרח. המאמר איננו חתום, ונראה ש"ל גורדון הוא שכתב אותו. ליומון נוספו מדורים חדשים 'דקדוקי סופרים' – הערות בלשניות וספרותיות, 'פרפראות' מן העיתונות. בתקופה זו היה ארז שרוי בקשיים כלכליים בשל כך, פג תוקף החוזה שחתם עם המדפיסים, ופקעה זכותו על המליץ ועל עיתון היידיש פאלקס בלאט. המליץ נמסר לבעלותם של ישראל לוי וליפמן ליפשיץ בעלי בית הדפוס, והם הפכו למו"לים האחראים על הצד העסקי של כתב-העת. במודעה מטעמם הובטח לא לשנות את מתכונת העיתון, ולהשאיר את העריכה בידי העורכים הקודמים (1886: 156, 160), המו"לים החדשים הוסיפו מדור טלגרמות, שלא היה קודם לכן, ונקרא 'מכלי ראשון', וכן הנהיגו חלוקת 'פרסים' וספרים מוזלים למנויים על העיתון.

מבין המשתתפים בסוף שנות ה-80 נציין את יהושע איזנשטט, בן-אביגדור (אברהם ליב שלקוביץ), י"ל בן-דוד (דוידוביטש), מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, ראובן בריינין, ישעיה ניסן הכהן גולדברג, יהודה ליב גמזו (טלגרמות), דוד ישעיה זילברבוש, אברהם זינגר, זלמן דוד לבונטיץ, אליהו אהרון פומפינסקי, י' פטריקובסקי (מאמרים מאמריקה), ליאון רבינוביץ (מאמר מדע), יהושע חנא רבניצקי (בחתמת 'ברקצין' ו'צפנת פענח', מכתבים מאודיסה).

י"ל גורדון פרסם פיליטונים מסדרת 'צלוחית של פלייטון' (ראה למשל 1886: 15, 28, 41, 1887: 7; 1888: 61, 146). הרבה מאוד נכתב על ארץ ישראל, בעיקר מאמרים של דוד יודילוביץ (סדרת כתבות בשם 'המסחר וחרושת המעשה בארץ ישראל') ואברהם יעקב סלוצקי. נדונו כל שאלות החיים במושבות בארץ ישראל, כמו למשל הסכסוך עם פקידי הברון, הוויכוח בדבר קיום שנת שמיטה בארץ, שאלת כשרותם של אתרוגי ארץ ישראל ועוד. כ'פרס' למנויים לשנת תרמ"ח הובטח פנקס ועד ארבע הארצות בצירוף לוח לשנת תרמ"ח, אך הדפסת השי הופסקה, ובמקום זאת הוחלט (1887: 130) להעניק לחתומים את כתב-העת הכרם, שערך אלעזר אטלס. בעקבות חלוקת הכרם ('ע"ע'), שהיו בו גם דעות חרדיות קיצוניות, פרץ פולמוס בהמליץ. בשנת 1888 חולק לחתומים קובץ בשם קונטרס המלוואים ('ע"ע'), ובאותה שנה (1888: 1) הובטח שי בשם חלומות בהקיץ, לקט סיפורים קצרים מאת י"ל גורדון. בשל הריב בין י"ל לארז, חזר בו י"ל מנכונותו להביא עוד סיפורים לדפוס. במקום זאת חולקה בתרמ"ט / 1889 החוברת לקט אמרים ('ע"ע').

החל משנת 1889 התמלאו דפי המליץ בפולמוס ער

החיה בפולמוס של שנות השישים, גילה עניין מועט בהעלאתו המחודשת.

בסוף שנת 1884 יצא גליון ה-1,000 של המליץ בצירוף קובץ שי: מליץ אחד מני אלף ('ע"ע'), ובו ביקורתו המפורסמת של מ"ל ליליינבלום: 'בקרת לכל שירי יהודה ליב גארדאן'. המאמר הוא עורר פולמוס בכתבי-העת השונים, ובהמליץ גופו הגיב מרדכי בן הלל הכהן במאמר ארוך בהמשכים במדור הפיליטון: 'מאחורי הפרגוד' (1885: 39–40, 47, 51–52, 55–57). המשורר המומר קונסטנטין אב"א שפירא יצא במאמר נגדי בשם 'לפני הפרגוד' (שם: 67), ומרדכי בן הלל הכהן ענה לו ב'בוצר על סלסלות' (שם: 75). בתגובה הוציא ק"א שפירא חוברת מיוחדת בשם שבט לגו כסילים (פטברורג, 1885), שצורפה חינם לגליון 98 של המליץ. החוברת הודפסה על ידי ק"א שפירא בעצמו, בניגוד לרצונו של ארז, שסירב להדפיסה אפילו כמודעה בתשלום. דברי שפירא היו תגובה חריפה לסדרת המאמרים של מב"ה הכהן (בין היתר פגע שפירא גם בשאול פינחס רבינוביץ, עורך כנסת ישראל, 'ע"ע'), מב"ה הכהן בחר שלא להגיב. המשורר י"ל גורדון שעליו הגן כביכול שפירא, טען, ששפירא מעוות את דעותיו (1886: 2). שפירא הגיב (שם: 5), ובשולי תשובתו ביקש י"ל לחדול מן הוויכוח. שנתיים אחרי פרסום מאמרו של ליליינבלום (שגרם לכל הפולמוס) עדיין עסק בו דוד פרישמן, במאמרו 'בשוך של הסופרים והספרים' (האסיף, ב, לשנת תרמ"ו, ווארשא, עמ' 466–495), שיצא להגנת י"ל גורדון, ותקף בחריפות את ליליינבלום, בטענה שאינו מבין שירה מהי.

באמצע שנות השמונים הרבו להשתתף בכתב-העת ד"ר שמעון ברנפלד, יעקב גולדמן (מאמרים מירושלים), מנחם מגדל דוליצקי (שירה וסיפורת), ליב ליבנדה (פיליטונים), שמואל ליב ציטרון (פיליטונים וסיפורת), זאב הכהן קפלן (הזק"ן) ונחום מאיר שייקיביץ (סיפורת). שנתיים לאחר שפרש י"ל מן העריכה (בדצמבר 1885) הוא התפייס עם ארז, ומונה לעורך שני. הוא ביקש מדויד פרישמן לשמש כעוזרו הקבוע, אך פרישמן סירב. באותה שנה, לפני ההתפייסות, פרסמו פרישמן וי"ל, נגד ארז, את החוברת הסאטירית החריפה טפח מגולה ('ע"ע'). גורדון השתתף בעריכת המליץ עד 1888, ובעקבות מריבה סוערת עם ארז הוא שוב פרש. (השניים המשיכו להתווכח בחריפות מעל דפי הצפירה בשנה שאחרי כן [תרמ"ט], 'ע"ע').

במקום י"ל סייעו בעריכה, זמן קצר, י"ל קנטור וראובן בריינין. אחר כך נבחר אברהם יעקב סלוצקי כעוזר קבוע, והוא אשר כתב בדרך כלל את המדור 'עזרת סופרים' (שכלל על פי רוב מאמר פובליציסטי גדול אחד). יצחק גולדמן וא"ל מינץ שימשו כעוזרי מערכת נוספים. במחצית השנייה של שנות ה-80 התפתח המדור 'בארץ הקדש'.

במאמר ראשי 'חדש מלא ישן' (1886: 51) הודיעו העורכים על הפיכת כתב-העת ליומון, פעמיים בשבוע הובטח גליון שלם, וארבע פעמים בשבוע גליון מוקטן. בין היתר, נכתב שם כך: 'המליץ לא ישנה את פניו ולא יחליף

של מכתבים מארגנטינה, מאת ישראל דוד פינגרמן, בזכות הברון וההתיישבות). המליץ תמך אפוא תמיכה נלהבת ברעיון חיבת-ציון.

בשנת 1892 נפטר י"ל גורדון, ובהמליץ פורסמו נקרולוגים ושירים לזכרו: א"א פומפינסקי (גליון 223). על מות גורדון מאת מ"מ דוליצקי (גליון 233), ממכתבי יל"ג (גליון 236), 'תולדות יהודה ליב גארדאן ז"ל' מאת יצחק יעקב וייסברג (גליונות 237, 239).

בשנת 1893 חולקה לחותמים כשי החוברת ארבעה מאמרים (ע"ע: ראה המליץ, 1893: 144). בשנת 1893 נפטר אלכסנדר הלוי צדרכובים (ראה גליון 194). בעקבות זאת נסגר המליץ ליומיים, ואחר כך יצא על ידי יורשיו בעריכת חתנו ד"ר א"י גולדנבלום. היורשים מכרו את כתב-העת, וב-19 לדצמבר 1893 הוא החל לצאת על ידי המו"ל ש' רפופרט והעורך ליאון רבינוביץ. משפחת צדרכובים הודיעה, שהיא מסלקת את ידיה מן העיתון לגמרי, והעורך החדש פרסם מניפסט חדש: 'משפט המליץ בימים יבואו'. העורך הבטיח שבהמליץ — (א) יבוטאו דעות כל המפלגות, 'והמתינות תקח חלק בראש כל הדברים' (ההדגשה במקור. מ"ג); 'בשביל הזהב נלך מבלי לנטות ימין ושמאל'; (ב) יתאמצו 'לחזק את רוח היהדות בלבבות צעירי בני ישראל' ויתנו 'מאמרי מדע ברוח היהדות'; (ג) יביאו חדשות מעודכנות מארץ ישראל. ליאון רבינוביץ, העורך החדש, ראה בארץ ישראל לא רק פתרון לשאלת 'מה נאכל', אלא גם פתרון רוחני, והוא מדגיש את חשיבות תחיית השפה העברית. בתגובה למניפסט זה פרסם אחד העם מכתב 'אל העורך החדש' (1894: 2), ובו הוא תוהה על כוונת העורך שלא להזהרות עם שום מפלגה וללכת בשביל הזהב. אחד-העם מציע במקום 'מאמרי מדע ברוח היהדות', 'מאמרים על היהדות ברוח מדעית'. לדעתו, יש לנטוש את הגישה המשכילית הישנה, שייחודה את תחומי המחקר השונים מתוך כוונה לטעון שהם באים לחזק בסופו של דבר את האמונה.

בהמליץ בעריכת רבינוביץ לא חלו שינויים רבים, מתכונת העיתון והחלוקה למדורים דמו לאלו שלפני כן. העיתון נפתח במאמר פובליציסטי גדול בשם 'עזרת סופרים', שאירח מפעם לפעם סופר אחר. כמו כן הופיעו בעיתון החלטות הסנט, מעשים שבכל יום ממקומות שונים ברוסיה ומאמצות שונות בעולם ומארץ הקודש (הרכה מאוד נכתב על המושבות בארץ, וכן על ירושלים ויפו). בשורת ספרים חדשים, מדור מדעי, בינה בספרים — מדור ביקורת גדול וקבוע. התפרסמו באופן קבוע דוחות על 'תוצאות הפרטיכל לשיבות הוועד לחברת תמיכת בני ישראל עובדי אדמה בסוריה ובאה"ק', פורסמו שמות התורמים ליישוב ארץ ישראל.

בענייני חינוך כלליים ובשאלות החינוך בארץ ישראל כתבו שלום הלוי אפשטיין, י"ל בן דוד (דוידוביטש), יצחק יעקב וייסברג ודוד יודילוביץ. במאמרים פובליציסטיים השתתפו יעקב שמואל טרכטמן, אברהם יעקב סלוצקי,

הקשור במעמדה של היידיש וספרותה. מבין המתנגדים ליידיש הרבה לכתוב, בסגנון היתולי עוקצני, אלחנן ליב לוינסקי (למשל 1889: 58–59, 104–106). הוא הטיף את דעותיו גם בדרך הפיליטון, עד שכבש לעצמו מקום כפיליטוניסט מרכזי בהמליץ. נגד היידיש כתבו גם זלמן אפשטיין ויוסף חיים טבוב. מבין המצדדים ביידיש היו שלום-עליכם (1889: 80), יהושע חנא רבניצקי (שם: 93–95), י"ל גמזו (שם: 119). יהודה ליב לוין (יהל"ל) הציע לבדוק, עד כמה ספרות היידיש ממלאת את יעדיה, במקום לקרוא עליה תיגר (1890: 85, 87–88). יהודה ליב בן-דוד (דוידוביץ) הציע דרך ביניים מפשרת, להעריך את הישגיה הספרותיים של כל אחת משתי השפות (1889: 280, 282).

בתקופה זו התפתח מדור פיליטונים תוסס, שנטל בו חלק גם ישראל חיים טבוב (נוסף על לוינסקי, שהיה כאמור הפיליטוניסט המרכזי). טבוב פרסם פיליטונים בסדרות 'דוגמאות מספר המלים', 'שיחות חולין של למך הבטלן עם זרח המושלם', 'מנאות דשא', וכן פזמונים סאטיריים (חתם גם בפסבדונים 'בטלן'). א"ל לוינסקי פרסם במדור הפיליטונים, בצד מאמרים היתוליים, גם רשימות מסע. פיליטונים נכתבו גם בידי ראובן בריינין (בפסבדונים 'קולמוס', 'נקודה'), שלום-עליכם ('תמונות וצללים', 1889: 134, 137; 'בשביל צנון אחד' 1890: 13, 16; 'האסיפה — מחזה שעשועים', (שם: 45–47). בן-אביגדור הכניס מרוחו של 'המהלך החדש' בפרסמו, בין היתר, את 'אליקים המשוגע' (1889: 237, 239). בשנת 1892 (גליון 237) הופיעה במדור הפיליטון רשימת הביקורת הראשונה בסדרה 'קבורת סופרים' החתומה בפסבדונים 'אלדד ומידד', שנכתבה בידי שלום-עליכם ויהושע חנא רבניצקי. פורסמו גם מעט שירים, רובם של דוד אהרון לוריא ויצחק רבינוביץ. כמחאה על הפולמוס האישי החריף שבין י"ל גורדון וארו, שהתנהל כאמור על דפי הצפירה (תרמ"ט), פרסם אחד-העם מאמר בהמגיד (1889: 9). בעקבות זאת הזמינו ארו להשתתף בהמליץ. פרסומו הראשון בהמליץ היה המאמר 'לא זה הדרך' (1889: 53), שבעקבותיו נפתח פולמוס בינו ובין ליליינבלום ('לדרך בת עמי', שם: 80–81). ממאמרי האחרים של אחד-העם בהמליץ נציין את 'על פרשת דרכים' (1889: 119–120), 'מלאך שלום' (1891: 12), 'עבודת בתוך חירות' (שם: 24–26).

אחד-העם פרסם בהמליץ גם שתי סדרות של מאמרים פסימיים בעקבות ביקוריו בארץ ישראל, בשנים 1891–1893, הנושאות את השם 'אמת מארץ ישראל' (1891: 125, 127–128, 131, 134; 1893: 174–176). נגד עמדותיו במאמרים אלה נכתבו תגובות רבות, ומן הבולטים שביריביו נציין את מנחם מנדל אוסישקין (1891: 448, 149), אברהם יעקב סלוצקי (1891: 150, 152, 154), זלמן אפשטיין (1893: 193–195) ומ"ל ליליינבלום (1893: 196). בהמליץ הובעו דעות מסתייגות ממפעל ההתיישבות היהודית שיזם הברון הירש בארגנטינה (פרט למספר קטן

בן-ציון (1998: 92, 101, 106). יוסף אליהו טריווש כתב פיליטונים בפסידונים 'אחד מדרי מטה', מ' מנוסוביץ פרסם סיפורים קצרים. בשנת 1899 חולק כשי לחתומים הקובץ הגן (ע"ע). בשנים הראשונות של המאה העשרים מתבלטת השתתפותם של ד"ר נחום סלושץ, צבי שרפשטיין ושמואל ליב ציטרון. הנושאים המרכזיים הממלאים את דפי כתב-העת דנים בשאלות המעסיקות את התנועה הלאומית, ובמיוחד במחלוקת הקשה סביב שאלת אוגנדה. פורסמו הרבה ידיעות מן הקונגרס השישי בבזל (1903: 176–177, 179, 180, 184, 185, 192), כתבות מן הקונגרס שנכתבו בידי אברהם יעקב סלוצקי (שם: 182, 185, 186, 187), ש"ל ציטרון (שם: 181–189, 192, 196) ויעקב גרינברג (שם: 183–188). נדפסו נאומי הפתיחה של ד"ר הרצל (שם: 184–186) ושל ד"ר מקס נורדאו (שם: 188–191). בעקבות הקונגרס נדפסו מאמרים פובליציסטיים רבים. מבין המאמרים הבולטים נציין את מאמריהם של ד"ר נחום סלושץ 'השקפה על הקונגרס השישי' (שם: 195, 197, 201–202), של מ"ל ליליינבלום 'מציון לאוגנדה' (שם: 196), של ש"ל ציטרון 'אחרי הקונגרס' (שם: 202, 208–209, 213) ושל צבי שרפשטיין 'הבוכים והצוהלים' (שם: 273, 275).

ידיעות רבות עוסקות בספחי משפט דרייפוס (1903: 262, 264, 266, 277, 280, 282). מקום רב הוקדש לשאלות הקשורות בארץ ישראל, במיוחד שאלות חינוך, כמו למשל 'החינוך הגופני והרוחני בערי א"י' (1903: 203–208) או על 'אסיפות המורים בא"י' (שם: 232–233, 235–238, 244–247, 245). מארץ ישראל המשיכו לשלוח ידיעות דוד לין (מירושלים, בפסבדונים 'מן המודיעים') והושע איזנשטדט. ד"ר יוסף חזנוביץ כתב על בניית בית הספרים הלאומי בירושלים (שם: 257). בתחום הספרות בלט מדור הביקורת. רפאל גרושקין כתב ביקורת על ספרות תורנית, וצבי שרפשטיין כתב את רוב פרקי המדור 'משוק החיים והספרות', למשל רשימותיו על אנטון צ'כוב (1903: 261–262, 264) או על גורקי (שם: 267–268, 270–272). נדפסו מעט שירים מאת יחזקאל לויט, א' ליבושצקי, פסח קפלן ונח רוזנבלום וסיפורים בהמשכים במדור הפיליטון מאת ישעיה ניסן הכהן גולדברג, אברהם זינגר, משה רוזנבלט ואברהם רייזין. נציין את הסיפור 'שלוש אחיות' מאת דבורה בארון (1903: 279) שהיתה אז סופרת צעירה.

פסקה השתתפותם של כותבי הפיליטונים הקבועים: א"ע לוינסקי, י"ח טביוב ו'אלדד ומידד' (שלום-עליכם וי"ח רבניצקי). בשלוש שנותיו האחרונות שוב לא היה המליץ כתב-עת מרכזי. במות אחרות תפסו את מקומו. ב-30 ינואר 1904, בגליון 18, נדפסה מודעה לקוראים, ובה הודעה על הפסקה לזמן קצר. ליאון רבינוביץ רצה לחדש את כתב-העת ולהפכו לתוסס וחי: 'איננו יורדים מהבמה, רק עושים הפסקה קטנה להחליף כח ולהסיר מעצורים אחרים'. אבל ההפסקה הזאת היתה גם קיצו של המליץ.

משה ליב ליליינבלום, יחיאל מיכל פינס. מאמרי ביקורת ספרות נכתבו בידי י"י וייסברג, יהל"ל (יהודה ליב לויין), בן ציון כ"ץ, שמואל ליב ציטרון ויוסף קלזנר. פורסמו שירים מעטים של זלמן אשכנזי, יהודה ליב גמזו, המצי"ר מאנע, פרופ' יוסף הלוי, נח רוזנבלום, קונסטנטין אב"א שפירא. בתחום הפיליטונים המשיכו להופיע 'מכתבים מאלדד למידד' של י"ח רבניצקי ושלום-עליכם. כמו כן המשיכו להשתתף י"ח טביוב וא"ל לוינסקי. פורסמו שם סיפורים קצרים פרי עטם של י" אברמוביטש וישעיה ניסן הכהן גולדברג (יכנה"ז), נדפסו פרקי זכרונות של ראובן בריינין, דוד ילין, נחמן סירקין וא"ש פרידברג.

אחד-העם הציע (1894: 141, 149), לחבר אנציקלופדיה שתכלול ערכים בכל מקצועות היהדות מימי המקרא ועד העת החדשה, אנציקלופדיה שתיכתב בידי מומחים לנושאים השונים מתוך גישה משווה: להציג את אשר אירע לעמים אחרים בכל תקופה ותקופה. אחד-העם פנה לגביר קלנימוס זאב ויסוצקי לעזור במימון המפעל, והלה נענה והחליט לתרום 20,000 רוב"כ. סביב רעיון 'אוצר היהדות בלשון העברית' של אחד-העם. התפתח פולמוס. מתנגדיו באו הן מקרב הדתיים החרדים והן ממשנתפי כתב-העת בשפה הרוסית ווסחוד. ב'אחרית דבר אוצר היהדות' (1895: 14) הציע אחד-העם להוציא חמישה כרכים שנתיים. ק"ז ויסוצקי ('מכתב גלוי', שם: 218) אמר, שסכום הכסף שברצונו לתרום לא יספיק לחמישה כרכים, והציע שתורמים נוספים יצטרפו אליו, או שיציעו לו הצעות חלופיות לשימוש נאות בכסף. בסופו של דבר סייע ויסוצקי בהוצאת כתב-העת השלוח (1896) בעריכת אחד-העם.

בשנת 1895 חילקה מערכת המליץ כשי את הקובץ היקב (ע"ע), בשנת 1896 (גליון 259) הבטיחו את האסם (ע"ע) ואת הגת (ע"ע), והם חולקו בשנה שאחרי כן. בנוסף קיבלו החתומים ספרים שונים במחירים מוזלים.

בשנת 1897 נדונים בהרחבה בהמליץ שלושה נושאים מרכזיים: הקונגרס הראשון (למשל: יוסף קלזנר, 'על אסיפת הציונים', גליונות 245–248), משפט דרייפוס (גליונות 23, 266, 278, 281, 284, 286, 287) ושאלת 'הרחבת הלשון', בעיקר במאמרים של אליעזר בן יהודה ושל י"י וייסברג שחלק על בן-יהודה. נמשכים פולמוסים קודמים, כמו הוויכוח על מעמד ספרות יידיש. נכתב הרבה על הקמת אוניברסיטה עברית (גליונות 177, 178, 198, 201, 217, 218, 273, 279). אחד-העם מביע את דעותיו מעל במתו החדשה, כתב-העת השלוח, אך דברי החולקים עליו — מרדכי בן הלל הכהן, מ"ל ליליינבלום, אברהם יעקב סלוצקי — נדפסים בהמליץ (ראה למשל פולמוס בעקבות מאמר אחד-העם בהשלוח, ח"ב, עמ' תקס"ח: המליץ, 1897: 227–228 [ליליינבלום], 238–240 [מב"ה הכהן], 288 [א"י סלוצקי]).

בסוף שנות ה-90 משתתף מיכה יוסף ברדיצ'בסקי (1896: 216, 261, 267; 1897: 234). כן מתפרסמות רשימות של מרדכי זאב פיאברג (1897: 259; 1898: 12) ושמחה

ראה קהלת, משלוח מנות, מגדנות, מליץ אחד מני אלף, הכרם, לקט מאמרים, ארבעה מאמרים, האסם, יקב, הגת, הגן.

ביבליוגרפיה נבחרת

1. גולן, ארנה. 'יל"ג כעורך המליץ', ביקורת ופרשנות, יוני 1979, עמ' 73-92.
2. גורדון, יהודה ליב. 'הצ"ב למינהו', הצפירה, תרמ"ט/1889, גליונות 14-23 (באותה שנה התפרסמה בהצפירה תשובה בת 17 המשכים מאת א' צדרכובים: 'אענה חורפי דבר').
3. וייסברג, יצחק יעקב (עורך). אגרות יהודה ליב גורדון, ווארשה תרנ"ד-תרנ"ה, איגרות 215-216, 219, 222-223, 227, 233, 235, 291, 298-300, 305, 413.
4. לוק, חנה. 'גילויי האידיאולוגיה המשכילית ברוסיה הצארית בראי כתבי-העת "המליץ" בשנים 1860-1870', חיבור לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, ספטמבר 1987.
5. ציטרון, שמואל ליב. 'רשימות לתולדות העתונות העברית - המליץ', העולם, 1913: גליונות ה', י"א-יד, י"ח-י"ט, כ"א-כ"ג, כ"ו-כ"ט, ל"א, ל"ז, ל"ט, מ"א-מ"ב, מ"ד-מ"ו, נ'; 1914: גליונות ו'-י"ג, ט"ו-כ"ג, כ"ה-כ"ו, כ"ח.
6. קובנר, אברהם אורי. צרור פרחים, אדעסא תרכ"ח/1968 (נדפס מחדש ב'כל כתבי אברהם אורי קובנר', 'מחברות לספרות', תל-אביב תש"ז, עמ' 49-147).
7. קלוזנר, יוסף. הסטוריה של הספרות העברית החדשה, ד, ירושלים תשי"ד, עמ' 120-123.
8. קרסל, גצל. 'מאה שנה לעתונות העברית ברוסיה', מאזניים, תש"א-תש"ב, חוברת י"ג, עמ' 159-196.
9. Orbach, Alexander, 'The Russian Jewish Press of Odessa, 1860-1871: Toward the Secularization of Jewish Culture in Tsarist Russia', Ph.D. dissertation, The University of Wisconsin, Madison, 1975.